

ר' נחמן מברסלב

מאת יהודה ליבס

נין הבעש"ט

ר' נחמן מברסלב היה נינו של ר' ישראל בעל שם טוב (בעש"ט), מייסד החסידות: פייגל, אמו של ר' נחמן (אחותם של הצדיקים ר' ברוך ממז'יבוז' ור' אפרים מסדילקוב), היתה בתה של אדל, בת הבעש"ט. גם מצד אביו היה ר' נחמן בעל ייחוס חסידי מעולה: אביו, שמחה, היה בנו של ר' נחמן מהורודנקה, שנמנה עם אנשי חוג הבעש"ט, ועם עלייתו לטבריה היה ממנהיגי חסידי ארץ ישראל.

בתנועה החסידית ייחוס כזה די היה בו גם כדי להפוך אדם בינוני למנהיג מפורסם, אך צירוף הייחוס אל אישיותו של ר' נחמן הוליד תופעה דתית ייחודית, הדומה בעוצמתה לעולמות הדתיים החדשים שנוצרו על ידי הזוהר, האר"י והבעש"ט. ובאמת בחסידות ברסלב נחשב ר' נחמן לחוליה האחרונה בסדרה זו, ובמיוחד כבן דמותו של ר' שמעון בר יוחאי, גיבור ספר הזוהר.

אילולי ייחוסו לבעש"ט קל לשער שר' נחמן היה גדל להיות אחת מדמויות השוליים, מן המורדים הפורצים את מסגרות היהדות המסורתית, שכבר נסדקו בימים ההם, קודם על ידי השבתאות השוקעת ואחר כך על ידי ההשכלה; שהרי ניחן הוא בנפש סוערת ורגישה, בנטייה לייאוש ולריב ומחלוקת, בביקורתיות עזה, באינטואיציה דקה לגבי מצבו הרוחני של העולם, ובעיקר במעיין בלתי נדלה של יצירתיות וחדשנות. אבל בהיות ר' נחמן רווי, הוא וחסידיו, בתודעת היותו מזרע הבעש"ט, התגבשו כל אלה לגרעין חדש וקשה בקרב עולם הדת הישן, גרעין של חיים וחיזוק דווקא ליסודות השמרניים, ולחומת מגן חדשה מפני רוחות המודרנה.

כל זה נתאפשר בזכות הצדיק, כלומר בזכות המקום המרכזי שהעניקה החסידות למנהיגיה, יסוד שהוסיף והתפתח והגיע למיצוי בחסידות ברסלב. כאן נשלם תהליך מחשבתי ארוך (שבין התחנות העיקריות של פיתוחו יש למנות שוב את הזוהר האר"י והבעש"ט, וכן את שבתי צבי), של הצבת הצדיק כמרכז עולמם של חסידיו, בגשמיות ורוחניות, כעין נציג של האלהות, שאין גישה אליה אלא דרכו. זה אינו מסתפק בתפקיד של רב, מורה שמעלתו נובעת

מן הידע שלו, ידע פתוח, שאפשר לבדוק אחריו, ועקרונית אף להשיגו גם בדרכים אחרות, מפי סופרים וספרים. סמכותו וחכמתו של צדיק כר' נחמן נובעת ממהותו ואישיותו, המצויות מעל אפשרות של הבנה, כמו האלהות עצמה, שעליה אמרו הפילוסופים 'לו ידעתיו הייתי'. לחסיד אין כל דרך לבדוק אחר השגותיו של המורה אלא לקבלן כתורה מסיני, ולא בכדי מכוונות דרשותיו של ר' נחמן בשם 'תורות'.

אישיות בשר ודם כעוגן רוחני מתאימה כמדומה דווקא לעולם המודרני, שנפרצו בו גבולות המדע, והתערערה האמונה באמתות מוחלטות. מעתה סך הידע האנושי איננו מוגבל אלא גדל ומשתנה במהירות, ואיננו יכול להיות מסור בשלמותו ללימודו של אדם אחד. אמונה בצדיק יכולה לספק שוב את מידת הביטחון הדתי למי שאינו מוכן לוותר עליה. את הספקות והתהיות של העולם מתרצים החסידים לא בנימוקים תיאורטיים אלא באמצעות אישיותו של רבם, שאמר על עצמו שהוא עצמו בחינת 'דע מה שתשיב לאפיקורוס' (ובלשונו ביידיש: 'אין דע מה שתשיב לאפיקורס בין איך'). ר' נחמן התגלה לחסידיו כמועמד מתאים ביותר להשליך עליו את יהבם, ולהוות תשובה לכל הלבטים, בהיותו, מצד ייחוסו, נציג נאמן ואותנטי של היהדות, ומצד אישיותו חכם מופלא, ואיש אלהים, המקיים אתו קשרי קרבה וריחוק מופלאים.

כאשר הצדיק הוא יסוד עולם, הוא גם נושא מתאים לדברי תורה וחכמה. ואכן בחסידות ברסלב ר' נחמן אינו רק המקור, הסובייקט המגלה את התורות, אלא גם חלק עיקרי של המושא, של התוכן שעליו הן נסבות. בכלל זה נוקטים רבים מן הפרשנים הברסלביים וכן רבים מחוקרי האקדמיה בבואם לפרש את תורות ר' נחמן. אך לשם כך יש צורך לדעת הרבה על האיש ולברר ככל הניתן באיזו נסיבה מנסיבות חייו של ר' נחמן נאמרה כל תורה. לפיכך במקרה זה ביוגרפיה רוחנית של האיש נחוצה ביותר להבנת דבריו. ואכן בכיוון הביוגרפי הושקעו מאמצים רבים, הן בקרב חסידי ברסלב (שספרותם תיסקר בהמשך) והן בקרב חוקרי האקדמיה, כגון בביוגרפיה 'בעל היסורים' (תל-אביב תשמ"א) מאת אברהם יצחק גרין.

קורות חייו

המאורעות העיקריים בחיי ר' נחמן הם כדלקמן: הוא נולד במז'יבוז' שבפודוליה, עירו של זקנו הבעש"ט, ביום שבת ראש חודש ניסן תקל"ב (1772). ימי ילדותו עברו עליו בתפילה ולימוד

מתוך לבטים דתיים וייסורי נפש, שבאו לידי ביטוי בהתבודדות וסגפנות, כגון במנהג שסיגל לעצמו לבלוע את המזון בלא לעיסה, מה שהביא עליו גם מצוקה גופנית קשה.

מיד לאחר בר המצוה נשא ר' נחמן את אשתו סאסא, ועבר לגור עם חמיו בכפר אוסאטין שלחוף נהר הדנייפר באוקריינה, ושם החלה להתגבש תפיסת עצמו כצדיק ומנהיג. באוסאטין התגורר ר' נחמן עד גיל שמונה עשרה, ואז עבר למדבדבקה הסמוכה, והחל בהנהגת קהילה. בשנת תקנ"ח (1798) הניח ר' נחמן את אשתו ובנותיו ונסע לארץ ישראל. נסיעה זו, שמטרתה הדתיות-מיסטיות הושלמו לדעתו מיד אחרי בואו, ארכה כשנה, כי חזרתו נתעכבה מחמת מלחמת נפוליון בארץ ישראל. בשנה זו שהה ר' נחמן בגליל (העיר ירושלים לא נכללה כלל בתוכניתו), ושם קנה את המעלה הרוחנית שקיימה אותו לפי תודעתו בשארית חייו הקצרים (היא מעלת הקטנות, עליה נדבר להלן).

עם חזרתו לאירופה ביקר ר' נחמן אצל כמה מגדולי החסידות, והתיישב בעיר האוקראינית זלוטופוליה. שהייתו שם נעכרה בעטיה של מחלוקת קשה בינו לבין הצדיק המקומי, ר' אריה ליב הסבא משפולה (דער שפאלער זיידע), והוא עזבה מקץ שנתיים. בשנת תקס"ב (1802) התיישב בברסלב, השוכנת במרכז תחום המושב היהודי באוקריינה, וסמוכה גם לעיר טולטשין, בה התגורר אז ר' ברוך נכד הבעש"ט (זמן מה לאחר בואו של ר' נחמן לברסלב, פרצה מחלוקת גם בינו לבין דודו זה). בברסלב (ששמה נדרש כ'לב בשר') הגיעה פעילותו של ר' נחמן כצדיק לשיא פריחתה, בהנהגת קהילה מלוכדת, שחייתה חיים רוחניים אינטנסיביים, שכללו בנוסף לשמיעת תורות מפי הצדיק גם וידויים אישיים, ניגון וריקוד והתבודדות בחיק הטבע לתפילה ואף לחוויות מיסטיות. כאן גם התקרב אליו גדול תלמידיו ומי שעתיד להנחיל את תורתו לדורות הבאים: ר' נתן מנמירוב (הסמוכה לברסלב).

בברסלב התגברה אצל ר' נחמן גם תודעת ייחודו כצדיק הדור כולו, שהתלוו לה גם יומרות משיחיות, ואף פעולות לקירוב הגאולה. פעילות זו, שעיקרה בשנים תקס"ד-תקס"ו (1804-1806) כללה גם גילויים על סוד גאולת ישראל (וביניהם מגילת סתרים על סדר ביאת המשיח), גם תיקונים מעשיים שונים (וביניהם 'התיקון הכללי', שבא לתקן את הפרט והכלל מן הפגם שיסודו בעבירה סקסואלית, שנכללים בה, לדעת ר' נחמן, גם שאר כל החטאים) וגם נסיעות של ר' נחמן או נציגים מטעמו למקומות שונים בשליחויות משיחיות סודיות. כישלון מאמצים אלה גרם לר' נחמן צער ותסכול, ואלה העמיקו במיוחד עם מות בנו, התינוק ר' שלמה

אפרים, הבן הזכר היחידי שהיה לו, ושבּו התמקדה תקוה משיחית עמוקה.

לאחר שנכזבה תוחלתו של ר' נחמן לתיקון משיחי מהיר, גברו רגשות הכאב והייאוש והמחלה, שקיננו בתוכו כל חייו. בד בבד התעצמה גם תודעתו בנוגע למחלה הרוחנית של הדור, שאמצעים מקובלים אינם מספיקים לרפואתה. וכך החל הוא, זמן קצר אחר מות בנו, לספר סיפורי מעשיות שאף אם נראים הם כסיפורי ילדים פשוטים המסופרים באומות העולם, בכל זאת מקורם גבוה יותר מכל תורה, והם מסוגלים לעורר ולתקן את הקלקול העמוק שדרשות ודברי תורה כבר לא יצליחו לו.

תודעת השבר הרוחני של הסובבים אותו העצימה גם את הרגשת הבדידות של ר' נחמן, שנוכחות חסידיו כבר לא יכלה להפיגה ואף גרמה לעתים דווקא להחמרתה. אז גזר הוא על עצמו גלות ונסיעות שונות, ביניהן נסיעה מסתורית לנאוווריטש (לא ידוע היכן נמצאת עיר זו), ובדרכו חזרה, בהיותו בזסלב (בערב שבועות תקס"ז, 1807) אף מתה עליו אשתו, סאסיא, אם ילדיו (שבעה לפחות). אומנם באלמנותו שב ר' נחמן ונשא אשה, אך עם אשתו השניה לא היה לו קשר עמוק, ולפי המסופר הביעה היא את זיקתה אליו בלשון הפיוט: 'אדמך אכנך ולא ידעתיך'.

סאסיא מתה משחפת, אותה מחלה שממנה סבל זה שנים רבות גם ר' נחמן עצמו, ועתה הלכה וגברה. בשנת תקס"ח (1807-1808) שהה ר' נחמן בלעמברג לצורכי רפואה, ושם התוודע מקרוב אל המשכילים ותורתם, וקשר אתם קשר אמביוולנטי, וזה הוסיף והתפתח עוד יותר בגלות האחרונה שגזר ר' נחמן על עצמו: בשנת תק"ע (1810) עבר הוא עם קומץ חסידים לעיר אומן, מרכז משכילי במזרח אוקריינה, המרוחק ממרכזי היהדות המסורתית, ואף השתכן שם בבית משכילים. מטרתו היתה למות ולהיקבר בבית הקברות באומן, ולתקן את נשמות היהודים שנהרגו שם על קידוש השם, ארבעים ושתים שנה קודם לכן, בידי הקוזאקים ההיידמאקים בראשות גונטה, אך חלק ניכר מזמנו הקדיש הוא דווקא לתיקון נשמות המשכילים שסביבו באמצעות שיחות וויכוחים, ואף למשחקי שחמט אתם. ר' נחמן נפטר באומן ביום ח"י בתשרי (ג' דחול המועד סוכות) תקע"א (1810), ונקבר בבית הקברות שם. בן שלושים ושמונה שנה היה במותו.

חידושו של ר' נחמן

מעלתו של ר' נחמן נגזרה אפוא מייחוסו ומאישיות המיוחדת, ולכן איננה ניתנת להגדרה מושגית. אם נבקש בכל זאת מלה המבטאת את עניינו של ר' נחמן, מציע אני את המלה 'חידוש', כלשונו שלו: 'חידוש כמוני עדיין לא היה בעולם'. בעיניו 'להיות יהודי', ובעיקר צדיק (ובלשון החסידים יהודי טוב, גוטער ייד בידיש), פירושו 'לילך מדרגא לדרגא', ו'אם היה יודע שהוא עכשיו באותה המעלה ומדרגה של אשתקד אינו רוצה את עצמו כלל'. לא בכדי החג הממצה את עניינו של ר' נחמן לפי דבריו, הוא יום ראש השנה, יום חידוש העולם, השנה והנפש.

באישיותו של ר' נחמן מתלכדים סתירות והפכים, שבאופן חלקי בלבד ניתנים ליישוב תיאורטי בראייתם כאחדות דיאלקטית. מכאן חילוקי הדעות היסודיים בין חוקרי עולמו הרוחני של ר' נחמן. צבי מארק, למשל, בספרו 'מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב' (תל אביב תשס"ג), רואה בר' נחמן מיסטיקאי, ויוסף וייס, לעומת זאת, במסתו 'חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה' (בספרו 'מחקרים בחסידות ברסלב', ירושלים תשל"ה), מציב את ר' נחמן בקוטב האמונה המנוגד למיסטיקה. ואכן שתי הדעות המנוגדות יש להן על מה שיסמוכו. לעתים מתאר ר' נחמן התחברות מיסטית עם הטבע (בשמיעת שירתם של עשבים, למשל), ואף עם האל העליון, מחויב המציאות. אך במקומות אחרים מתאר ר' נחמן את התהום שבין האדם לאלהות, את החלל הפנוי מכל אלהות שבתוכו נמצא האדם, שאין לעבור אותו אלא באמצעות קפיצה של אמונה.

סתירות כאלה שכיחות מאוד בעולמו של ר' נחמן: מצד אחד ניכרות בכתביו הבחנות דקות והתעמקויות עיוניות, הקרובות, לפי ממצאי המחקר, להישגיהם של גדולי הפילוסופים, ומצד שני שלילה גמורה של כל 'חכמות', גינוי חריף של פילוסופיה ומדע, והעדפתה של האמונה התמימה והפשטה. לעתים מבקש הוא לעלות מ'מוחין דקטנות', עיסוק בגשמי ובקונקרטי, אל מוח גדול, המכיל תורות מסובכות המבוססות על ידע רב ויכולת הכללה והפשטה, אך במקומות אחרים מעדיף הוא דווקא את הקטנות, מעשי נעורים ומשובה בלתי מודעים לעצמם. ולפעמים מנוסחים הדברים באופן דיאלקטי, כהבחנה בין קטנות ראשונה, שלפני הגדלות, לבין קטנות שנייה שלאחריה.

עם יכולתו המילולית העצומה, והישגיו בתחום הדרוש והסיפור, ר' נחמן מעדיף על כך

את השתיקה והניגון. ובאשר לקרבת אלהים, ר' נחמן מעדיף אומנם, כרגיל במיסטיקה היהודית, את מעלת בן לאביו שבשמים על מעלת העבד, אך לעתים מייחס הוא דווקא לעבד מדרגה גבוהה יותר מזו של הבן. בכפיפה אחת שוכנות אצל ר' נחמן פסימיות קשה, יאוש ומרה שחורה שמתוך ייסורי גוף ונפש, בצד שמחה עצומה וסוחפת, וזאת נובעת לדעתו דווקא מאלה. ואף המחלוקת נגדו, שמיררה את חייו, ושהיתה בעיניו מעשה שטן ממש, לעתים ראה בה דווקא יסוד חיובי וחינוכי לקיום העולם, ולקיום רוחו שלו.

סתירה כזאת תימצא גם ביחסו לשבתאות, שבצד שלילתה הגמורה כסמל ומקור לכל הכפירות, מאמץ הוא תורות רבות שמקורן בשבתאות, לעתים על דרך היפוך ותיקון. השבתאים פגמו בחטאים סקסואליים, במחשבה ובמעשה, וזה בעיני ר' נחמן החטא בהא הידיעה, הכולל את כל החטאים כולם, ובמיוחד חטא הוצאת זרע לבטלה, שלפי הזוהר אפילו התשובה אינה יכולה להועיל לתקן את נזקו. והנה ר' נחמן מצא תיקון גם לכך, ודווקא תיקון קל לביצוע: אמירת עשרה פרקים מסוימים מספר תהלים. את זה כינה ר' נחמן בשם 'התיקון הכללי', שכן הוא תיקון לפגם הכללי שבנפש היחיד, וכן לפגם הכללי שבאומה ובמציאות כולה, ובכך הוא תיקון משיחי.

מעמדה של המשיחיות בחסידות בכלל הוא נושא למחלוקת קשה בין החוקרים, אך לא כך לגבי חסידות ברסלב. לית מאן דפליג שנושא זה העסיק מאוד את ר' נחמן, שהיה בעצמו בעל יומרה משיחית. תורת המשיחיות שלו עוסקת יותר באישיות המשיח מאשר בשינוי במציאות ההיסטורית שתחול בימיו (בכך אפשר להשוותה לתפיסת המשיחיות, כריסטולוגיה בלע"ז, בדת הנוצרית). אישיותו משיחית זו דומה להפליא, לפי תיאורו של ר' נחמן, לדמותו שלו.

סתירותיו של ר' נחמן נתקיימו גם באורחות חייו: במלים קשות שלל הוא לחלוטין את חכמת הרפואה ('דאקטיריי') וראה בה כפירה, ועם זאת נמצא אותו מבלה חודשים ארוכים בבתי חולים בלעמברג. עם התנגדות ושנאה לעולם ההשכלה בחר הוא דווקא את חברת המשכילים לבלות אתה במרכז באומן את חודשי חייו האחרונים, ודומה שעשה זאת לא רק לשם תיקונם, אלא גם מפני שמבחינות מסוימות היו הם עדיפים על חסידיו, שדווקא בגלל ההערכה המופלגת שדרש וקיבל מהם, דומה שבסוף ימיו איבד במקצת את עניינו בהם.

שאלת יחסו של הצדיק אל החסידים, מרכזית היא בעולמו של ר' נחמן. מצד אחד התלמידים תלויים בצדיק האחראי לתיקון מידותיהם ולהתרת ספקותיהם, ומצד שני הצדיק, ר' נחמן, לפי עדותו שלו, תלוי בתלמידים שיצילוהו מן הבדידות המאיימת (גם אם השתוקק אליה לפעמים). גם בתלותו הגשמית בחסידים, לצורך מאכל וממון, ראה ר' נחמן עניין רוחני: מאכלו של הצדיק הוא לצורך נפשו, והממון של החסידים מקרב אותו אל הקב"ה. משל למה הדבר דומה: לבן מלך שנפרד מאביו, ותשוקתו אליו היתה כה גדולה עד שבחזרתו לביתו לא יכול היה לעבור את כבדת הדרך האחרונה, עד שבא בעל עגלה והביאו לשם, ובנמשל בעל העגלה הוא החסיד הנותן ממון לרבו. בסיפור מפורסם אחר שסיפר ר' נחמן ('הלב והמעין'), החסיד אינו מסוגל אומנם להביא את הצדיק, הוא לב העולם, אל מעיין חייו, אבל יכול הוא להוסיף ולקיימו, יום אחר יום.

בסיפורים כאלה בא לידי ביטוי גם יסוד פרדוקסאלי אחר שמאפיין את ר' נחמן. לבעיות פסיכולוגיות ודתיות עמוקות ועדינות עד אין שיעור, נמצאים כאן פתרונות גשמיים, קונקרטיים ויום יומיים, העשויים לזרוע מבוכה על מי שאמון על תפיסה רומנטית של העולם הרוחני. אך אצל ר' נחמן הקונקרטי והרוחני נמצאים על אותו מישור, ואין לראותם אף כמשל ונמשל. לדוגמה: כפי שממון עוזר כאמור לקרבת אלהים, כך מסוגלת רוח הפה שמקורה באנחה (קרעכץ) למלא חסרון בעולם עליון, וסיפורי מעשיות עשויים לגרום להריון, ובינה יתרה מתבטאת בשער ראש קלוע, ועוד ועוד.

דרשותיו של ר' נחמן הם באמת חידוש גדול (המלה 'חידוש' משמשת בידיש גם במשמעות דבר פלא), וקובעות סוגה לעצמן בספרות הדרוש היהודית. בתחילה נראית הדרשה כסבך של אסוציאציות, אשר מקרבות יחד עניינים רחוקים, גשמיים ורוחניים, אך אם לא קצרה רוחו של הקורא (או השומע) והוא מגיע עד הסיום, עומד הוא מול מבנה מושלם ומפואר, שהטקסט שהוצג בראשיתו (לעתים קרובות מדובר בקטע חידתי כגון סיפורי רבא בר בר חנא או ספרא דצניעותא), מתפרש בו על כל צדדיו. גם העמקות הרעיונית צפה ועולה, כמידת העמקתו של המתבונן, המגלה שהדרשה האירה ונגעה בבת אחת ברבדים שונים. גם בעניינים כלליים: במציאות העולם, נפש האדם או מצב האומה בגשמיות ורוחניות וביחסי מנהיג וקהילה, והן בפרט: בעניינו של 'צדיק האמת', הוא ר' נחמן עצמו, ודווקא במצבו בעת השמעת הדרשה. לעתים דרשה כזו, עם שכלולה הספרותי המדהים, נולדה במקורה כפירוש לחלום שחלם ר'

נחמן בלילה שלפני דרשתו, ובו התגלו הסודות הכמוסים הנוגעים לאישיותו בעת ההיא.

כתבי ר' נחמן ותלמידיו

ספרו העיקרי של ר' נחמן הוא ספר 'ליקוטי מוהר"ן', שבו נלקטו התורות והדרושים שאמר בכל חייו. חלקו הראשון של 'ליקוטי מוהר"ן' הוא הספר היחיד של ר' נחמן שנדפס בימי חייו (אוסטרהא תקס"ח), וחלקו השני של הספר נדפס מיד אחרי מותו (מאהלוב תקע"א). במקום זה ובשנה זו נדפס גם 'ספר המידות', שהוא אוסף פתגמים קצרים בענייני הנהגה, הערוך לפי נושאים בסדר אלפביתי. גם לספר זה שני חלקים, הראשון כולל את דברי ר' נחמן בצעירותו, לפני נסיעתו לארץ ישראל, שבמהלכה, לפי הכרתו, נתחולל שינוי גדול במחשבתו, והחלק השני כולל את הדברים שנתחדשו בהמשך בעקבות שינוי זה. ספרו האחר של ר' נחמן, ספר 'סיפורי מעשיות' המכיל שלושה עשר סיפורים (בהוצאה דו לשונית, עברית ויידיש), נדפס לראשונה בשנת תקע"ו באוסטרהא או במאהלוב. שלושה ספרים אלה, שנערכו בידי תלמידו ר' נתן מנמירוב, חזרו ונדפסו מאז פעמים רבות, בצירוף מבואות ומפתחות ועוד.

גם כתבים אחרים יצאו מתחת ידי ר' נחמן, וברובם נשתמרו בידי חסידיו. ספר אחד אומנם שרפו באש בשנת תקס"ח בהוראה ששלח ר' נחמן ממקום התרפאותו בלמברג, אך ספר סודי אחר, 'מגילת סתרים', נגנז בידיהם, ונמצא והתפרסם עתה, מאתיים שנה אחרי גניזתו (אוניברסיטת בר אילן תשס"ו), בידי צבי מרק. חוקר זה פרסם גם 'מעשה מלחם' (תרביץ עב, תשס"ג), וכן 'מעשה משריון' (ציון ע' תשס"ה), או, כפי שנראה יותר, משפטים אחדים נוספים ממעשה זה, שרק המשפט הראשון שלו נודע קודם לכן (תופעה רגילה היא בספרות ברסלב, שכתב מאוחר מוסיף משהו על כתב קדום, שקוצר וצונזר בלשון 'וכו'). סיפורים אחרים של ר' נחמן הוסיפו והתפרסמו בספרי חסידי ברסלב, במרוצת הדורות. ביניהם המעשים המפורסמים 'מהינדיק' ו'מתבואה' (אם באמת בר' נחמן יסודתם), שהתפרסמו לראשונה בספרו של ר' אברהם חזן 'סיפורים נפלאים' (ירושלים תרצ"ה).

דברים אחרים של ר' נחמן אפשר למצוא בתוך כתבי החסידים, ובעיקר בספרות הביוגראפית על ר' נחמן, השוקדת לשמור על כל מאורעות חייו, ובעיקר על נסיבות אמירתו של התורות ושל סיפורי מעשיות, תוך שילוב דברים אחרים שאמר ר' נחמן בשלבים שונים

בחיי. ר' נתן מנמירוב, תלמידו העיקרי, חיבר את ראשיתה של ספרות זו ('שיחות הר"ן', ספר שראשיתו בנספחים ל'סיפורי מעשיות', והוא גדל ומתגבש במהדורות שונות, ו'חיי מוהר"ן' למברג תרל"ד), אך גם בדורות האחרונים הוסיפו חסידי ברסלב לפרסם את סיפורי חיי של ר' נחמן בגרסאות חדשות ולהוסיף פרטים חדשים, כגון בספר 'כוכבי אור' לר' אברהם חזן (ירושלים תרצ"ג), ספר 'שיח שרפי קודש' ללוי יצחק בנדר, (ירושלים, תשמ"ח-תשנ"ד) וספר 'פעולת הצדיק' לאליעזר שלמה שיק (ניו-יורק תשל"ח).

חסידי ברסלב שקדו לכתוב גם את תולדותיהם אחרי מות רבם, למשל בספר 'ימי התלאות' לר' אברהם חזן (ירושלים תרצ"ג), המספר על רדיפות העדה הברסלבית הקטנה בשנות השלושים של המאה התשע עשרה, בידי הצדיק ר' משה צבי מסוורן, וכן באוטוביוגרפיות של אישים מסוימים המספרים על קשיי ההתקרבות שלהם לר' נחמן ולתורתו. הראשון והחשוב מבין אלה הוא ספר 'ימי מהרנ"ת' מאת ר' נתן מנמירוב (ח"א למברג תרל"ו, ח"ב ירושלים תרס"ד), אך ראויים לציון גם סיפור ההתקרבות של ר' ישראל דב אודסר (בספר 'אבי הנחל', ירושלים תשכ"ט), וכן האוטוביוגרפיה הנוגעת ללב של ר' שמואל הלוי הורביץ, 'ימי שמואל' (ירושלים תשנ"ב).

ר' נחמן ביקש להפוך את ספרו 'ליקוטי מוהר"ן' לתורת חיים, ותפקיד זה הטיל על תלמידו ר' נתן. במצוות רבו הכין הוא קיצור של הספר בדגש על היסודות המעשיים שבו, וזה נדפס כבר באותה שנה ובאותו מקום שבו נדפס לראשונה החלק השני של 'ליקוטי מוהר"ן' (מאהלוב תקע"א), ואוסף הנהגות מ'ליקוטי מוהר"ן' פרסם ר' נתן בספר 'ליקוטי עצות' (דובנא תקע"ו. ספר זה גדל והלך במהדורות מאוחרות). עוד מצווה של ר' נחמן קיים ר' נתן בחיבור ספר תפילות המיוסד על תורות 'ליקוטי מוהר"ן', הוא ספר 'ליקוטי תפילות' (ברסלב תקפ"ב-תקפ"ז). כמו כן עיבד ר' נתן את תורות רבו לדרשות על כל חלקי השולחן ערוך, ואלה נתפרסמו בספר 'ליקוטי הלכות' (חלקיו נדפסו לראשונה במקומות שונים בין השנים תר"ג-תרכ"א).

לשם התחברות אל צדיק האמת, הכולל באישיותו את כל שאר הצדיקים, הדפיס ר' נתן קונטרס הכולל את שמות צדיקי הדורות מסודרים בסדר אלפא-ביתי (נדפס לראשונה יחד עם 'ספר המידות' דלעיל). והחשוב ביותר מתיקוני הנפש, התיקון הכללי שציווה ר' נחמן כאמור לעיל, נדפס לראשונה בידי שכנא, בנו של ר' נתן (ברסלב תקפ"א), ומאז הוא נדפס והולך

במהדורות רבות מספור.

לתיקון הנפש התכוונו גם מחברים ברסלביים אחרים, וגם הם ביססו את דבריהם בדרך כלל על ספר 'ליקוטי מוהר"ן', הן בפירושים על ספר זה או על חלקים ממנו (גם ספר 'סיפורי מעשיות' זכה לפירושים לא מעטים), והן בפרסום ספרים בנושאים מסוימים, כגון 'שבת', 'ארץ ישראל' או 'שמחה', שבהם נלקט החומר הרלוונטי מכל תורותיו של ר' נחמן. גם ספרות נרחבת של כתבי התעוררות התפתחה בחסידות ברסלב, ובהם מעודדים מנהיגי הקהילה את נפשות החסידים, ומחזקים אותם באמונתם ובקשרם אל הרבי המת, בעזרת שפע של מובאות מ'ליקוטי מוהר"ן'. גם בכך החל ר' נתן במכתביו שנקבצו למשל בכרך 'עלים לתרופה' (ברדיצ'ב תרנ"ו), ובין הממשיכים ראוי לציון ר' אליעזר שלמה שיק בכרכי 'אשר בנחל' (ירושלים תשל"ג-תשמ"ב).

היקפה של הספרות הברסלבית גדל מאוד דווקא בעשרות השנים האחרונות, כפי שאפשר להיווכח מההבדל בין הקונטרס הדק 'אלה שמות ספרי מוהר"ן' (נחמן בן שמחה מברסלב) ז"ל וספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו שפרסם גרשם שלום בירושלים בשנת תרפ"ח, לבין הכרך הגדול 'ברסלב: ביבליוגרפיה מוערת' שפרסם דוד אסף, ירושלים תש"ס, שעליו עוד הוסיף הוא תוספת מרובה השמורה באוסף גרשם שלום בספריה הלאומית בירושלים. הבדל זה כרוך גם בגורלה ההיסטורי של השפעת ר' נחמן, ומעיד עליה.

חיות הצדיק אחרי מותו

זה מאתיים שנה שואבת חסידות ברסלב את חיותה מר' נחמן המת, ולא מינתה לו כל יורש. היתה זו תופעה יחידה במינה בקרב החסידות, שאינה מכירה עדה בלא מנהיג חי (רק בשנים האחרונות, מאז מיתתו של הרבי מלובביץ', נוהגת כך גם חסידות חב"ד). חסרונו של מנהיג היה מקור חולשה לחסידי ברסלב, שנתכנו בשל כך 'החסידים המתים' ('די טויטע חסידים'), אך גם מקור כוחם, שכן לא נצטרכו להסתמך על יורשים בשר ודם, שלעתים אינם מתמידים ברמת אבותיהם, אלא על רוחו הגדולה של ר' נחמן.

על השפעתו לדורות הבאים התנבא ר' נחמן במלים 'האש הקטנה שלי תוקד כבר עד

ביאת המשיח' (ובלשונו ביידיש: 'מיין פייערל וועט שוין טלויען ביז משיח וועט קומען'). אך ברוב ימיה נשמרה חסידות ברסלב על 'אש קטנה' בלבד. היתה זו עדה קטנה ונרדפת, ולא רק מצד מתנגדי החסידות, אלא גם מצד חלקים רבים של התנועה החסידית עצמה. מכה נוספת ספגה החסידות עם הקמת ברית המועצות האנטי-דתית, ומכה גדולה אף יותר בעת מלחמת העולם השנייה. עם אובדן רוב החסידים אבד אז גם ציון קברו של ר' נחמן, כשבית הקברות באומן נהרס במלחמה, ולאחריה נחרש ונבנה שיכונים, והגישה אליו נחסמה.

אך בחצי היובל האחרון השתנתה התמונה. תורתו של ר' נחמן התקבלה על לבבות רבים, וחסידות ברסלב הפכה להיות האופציה הרוחנית המשמעותית ביותר (לצד חב"ד) בשביל אנשים שמקורם מחוץ למחנה החסידי. שינוי זה ניכר במיוחד באומן, שחזרה ופתחה את שעריה לפני חסידי ברסלב והיום נוהרים הם אליה באלפים רבים מידי ראש השנה (הנשים מגיעות לשם במועדים אחרים), וכן במירון בל"ג בעומר, ביום ההילולא של ר' שמעון בר יוחאי, הצדיק שר' נחמן בא בעקבותיו.

הברסלבים החדשים, ביניהם רבים מעדות המזרח, יצרו קבוצות חדשות בחסידות זו. מקיומן של קבוצות רבות כאלה, השונות בגוניהן זו מזו, נגזרים גם חיכוכים ביניהם, ואף לא פשוטים הם היחסים בינם לבין הברסלביים המקוריים, שמרכזם העיקרי בירושלים. קבוצות מסוימות אף התיישבו יחד במקומות ידועים, כגון בצפת ובירושלם, אור הגנוז שעל יד מירון ובמושבה יבנאל, אך דומה שאין מקום בארץ פנוי מברסלב. קבוצה בולטת במיוחד כלפי חוץ היא 'הנחנחים', שלקחו על עצמם כמשימה (שלדבריהם קיבלוה מר' נחמן עצמו, ששיגר פתק בעניין זה למייסד הקבוצה, ר' ישראל דב אודסר), למלא את חוצות הערים בכתובת 'נ נח נחמ נחמן מאומן'.

ההתעניינות המחקרית בר' נחמן וראייתו מבחוץ כתופעה דתית ותרבותית חשובה, קדמה בהרבה לפריצה הנזכרת של חסידות ברסלב. בהקשר זה מן הראוי לציין את הפילוסוף מרטין בובר, שבתחילת המאה העשרים גרם לעניין רב בר' נחמן כשתרגם את סיפוריו לגרמנית, וכתב עליו דברים עמוקים. בעיקבותיו של בובר הלכו עוד אנשי רוח בני התקופה, כמיכה יוסף ברדיצ'בסקי, הלל צייטלין ושמואל אבא הורודצקי, ועד היום זה נושא עיקרי בחקר היהדות, שעוסקים בו חוקרים והוגים רבים, וחלקם אכן מעמיקים ומפענחים עוד ועוד את סוד הפלא והחידוש הגדול, ר' נחמן מברסלב.